

INGOVÁNY¹

Ottlik Géza: Buda

Cs öppnyi bosszankodással szoktam fogadni az arra irányuló célozgatást, hogy én – no, meg persze Hévízi Ottó is – csak amolyan filozófiai megközelítést nyújtottam, nyújtottuk Ottlik műveinek.² Részint, mert az a gyanúm, hogy nem csak én nem tudom megmondani, mitől irodalmi, és mitől filozófiai egy olvasat, részint meg azért, mert mi sem állt tőlem távolabb, mint hogy különféle filozófiai elméleteket aggassak az íróra, vagy hogy belőle pároljak le efféléket. Ellenkezőleg: könyvemben a legmesszebbmenőbb szövegimmanenciára törekedtem, és távol tartottam magamat mindenféle filozofálgatástól.

Azt viszont valóban gondolom, hogy az irodalom és a filozófia bölcsessége olykor termékenyítően hathatnak egymásra. Egyik rövid írásomban meg is próbáltam elmondani, mi módon.³ Egyebek mellett úgy, hogy a filozófiai absztrakciókat irodalmi művek segítségével töltjük meg élettel és élménnyel (a szó Dilthey által használt értelmében), az irodalmi művek nyújtotta élményeket pedig filozófiai kategóriák által próbáljuk meg megragadhatóbbá tenni. Ha ezt jól csináljuk, akkor mind a filozófia, mind az irodalomértelmezés nyerni fog valamit, de mind a kettő megmarad annak, ami, egyiket sem redukáljuk a másikra.

Az alábbiakban ennek szellemében teszek kísérletet arra, hogy a *Buda* egyik kulcsmetaforáját, az „ingovány”-t értelmezsem. A mindösszesen tizenegyszer

előforduló kifejezés három különböző értelemben bukkan fel a műben

Ingovány a *világ*: „...a rabságot választani szabadon, Sándor. (Az ingoványra épült, feltevéses világot. Csinálni tovább az Ingyen Mozit. A végig kísérleti jellegű, próba-életedet, amelyben ugyan állandó tapasztalat-sorozatokkal valószínűsíteni tudod elgondolásodat a fizikai világ és a hozzád hasonlóknak feltételezett többi ember létezéséről, de bizonyítani soha...)” (B 23sk)

Ingovány a *nyelv*: „ne lépj soha ingoványra: olyat ne fess, ami szavakkal is közölhető. Ez konkoly, selejt. Ha ilyet lelsz (gondosan újra meggondolva, amit csináltál), ki kell dobni irgalmatlanul, mert elnyel a nyelv ingovány.” (B 360)

És ingovány, illetve ingoványra épül az *énünk* is: „Lidérc-pofával hajlongott és vigyorgott feléje az a gondolat, hogy élete legalján ingovány van.” (B 268) – A korai Ottlik-novellák ismerői tudják, hogy az író ezt a mondatot önmagától, a *Hamisjátékosok* című novellájából idézi.

Hogy miért ingovány a világ és a nyelv, azt mást⁴ – igaz, nem erre a metaforára kihegyezve – már elmondtam. Most csak a lehető legrövidebben szeretném álláspontomat összefoglalni, hogy aztán mielőbb rátérhessek az én ingoványos voltának magyarázatára.

A *világ* ingovány, mert csak igazolhatatlan szubjektív benyomásokon keresztül ismerhetjük meg; csak úgy, mint az (ingyen) mozi vásznán elének kerülő ké-

peket, melyek bármikor illúzióknak bizonyulhatnak. Erről a problémáról nem állít többet és mást az író, mint amit a különböző korszakok szkeptikusai mindig is hangoztattak. Részletesebb magyarázatra nincs is tehát szükség.

A nyelv ingoványos voltának értelmezésére ismételen visszatér Ottlik. Jócskán esik erről szó – a teljesség igénye nélkül, csak a legfontosabbakat említve – a *Hamisjátékosok* és a *Hűség* című korai novellákban, az *Iskola* prológusában, *A regényről* című előadásban, a *Hajónaplóban*, *A Valencia-rejtélyben* és a *Budában* is. A nyelvnek az „érzéseket” kellene kifejezniük – az író ezzel a szóval nevez meg minden mentális tárgyat (mindent, ami a fejünkben van), beleértve ebbe a világról szerzett benyomásainkat is –, ám erre képtelen. Képtelen, mert a sokszínű és árnyalt érzéseket leegyszerűsíti, uniformizálja, megsemmisíti egyediségüket és egyszerűségüket. *A regényről* első bekezdésének sokszor idézett mondata – „A regény a hallgatás szövetéből készül, nem a beszéd fonalából” (P 184) – nem egy jópofa bon mot, hanem szó szerint értendő. A regény nem kimond valamit, hanem megmutat. Megmutatja – vagy legalábbis megkísérli megmutatni – az érzést, ami kimondhatatlan, amire csupán rámutatni lehet. A szavak, mondatok, bekezdések, regények csak a tekintetünket terelik a megfelelő helyre, meglátni azonban már magunknak kell, szavak nélkül.⁵

Az *Én* a semmiből lép elő: „...én sehonnai bitang ember vagyok. Ki nem az? Ami biztosan hazád volt, az a sehonnét. Sehonnából származol és gazdátlanul bitangolsz ezen a vadidegen helyen.” (B 88)

Evilági létezésünk nem a fogantatással vagy az anyaméhből való világra furakodásunkkal veszi kezdetét, hanem egy érzés észlelésével: „Azzal kezdődött, ugye, hogy valami van. Ez a valami nem te vagy még, (ergo:) nem is gondolat, hanem egy érzés. Neve nincs. Sok-sok idő múltán, mikor nézője helyett már szereplője lettél a veled megindult ingyen mozinak és ottani neveket keresel rá, akár rossznak – egész valódat széttépő fájdalomnak –, akár jó ámulásnak, áhítatnak, akár izgalmas várakozásnak, bizsergető kíváncsiságnak próbálok nevezni: hát ez egyik se. Csupán egy változás észlelése. Csak erre mondhatod, hogy biztosan van. Semmi továbbira. S mivel változás, különbözőnie kellett attól, ami előtte volt. Annak is biztosan lennie kell. Nevezhetjük Semminek vagy Valaminek – korrektül mindenestre Valaminek, ami különbözik a létezés-érzéstől –, de ez soha meg nem ismerhető: mert ha egyáltalán észlelni tudtad volna, akkor az előtte való lenne a tőle szükségszerűen különböző meg-nem-ismerhető – akkor az lenne a második számú biztosan létező, a sehonnét, ahonnan jössz.” (B 87)

Aztán erre az első érzésre fokozatosan újabbak és újabbak rakódnak rá: áramlanak felénk az érzéki be-

nyomások, és ezekre tapadva, de rájuk redukálhatatlannul, valami bennük lévő többlet is: „A dolgok érezhető tartalma, a láthatón-hallhatón kívül? Hangulatuk? Légkörük? Kedvük? Levegőjük? Zenéjük? Színhatásuk? Akármijük, de a kézzelfogható voltuknál biztosabban meglévő valami, ami ráadásul nem is az övék, sokkal inkább a saját létezésedé.” (B 79) – Ezek összessége alkotja azt, amit Énnek nevezünk.

Kész Énünkben (illetve egyféleképpen már formát öltött; mert sosincs kész, addig változik-alakul, amíg meg nem halunk) aztán különböző rétegek különülnek el. Legfelül található a nyelvi szint: az, amit magunknak, magunkról elmesélünk, amit a rendelkezésre álló szavak segítségével érzéseinkből rögzítünk, és ennek segítségével emlékezetünkben megtartunk. (B 97skk)⁶

Ez alatt bújnak meg a negatívok: a nyers, önmagukban álló, nyelvileg soha meg nem ragadott vagy éppen megragadott, de ennek ellenére a nyelv nélküli-előtti, nyers állapotukban is megőrződött emlékeink. Ezek egy részéről (alighanem csak a kisebbikről) tudomásunk van, és féltve őrizzük, a másik része viszont tudattalanul, elfelejtve rejtőzik bennünk: olykor – legtöbbször váratlanul – előbukkan belőle valami, sok minden azonban – sejtetően – örökre elrejtett marad. (Vö. B 79sk, 86.)

Hogy élni tudjunk, és életünknek értelmet adhasunk, emlékeink egy részére építve (lehetnek ezek a nyelv gombostűjére tűzött emlékek, és megfogalmazás nélkül őrzött, de, legalább homályosan, tudott negatívok is), platformot kubicolunk a talpunk alá és magunk köré; föltevéseket és reményeket, melyek érvényeseknek és kivihetőeknek látszanak ebben a világban. Ilyen platformot képezett Medve számára, hogy egyszer majd költő lesz (B 18). Bébének és Mártának, „hogy majd egy egyszerű és igaz, hazugság nélküli, és nekünk is tetsző jó dolgot csinálunk az életünkéből” (uo.). Aztán a beteg és unokahúgával csúnyán hajba kapó Bébének, hogy: „Dolgozhatok tovább úgy is, hogy erre a két illúzióra berendezkedem... (Egy): Egészséges vagyok, nem nyomorék. (Kettő): Julcsi nagyon szeret.” (B 270) S alighanem ezekhez hasonló, de fentieknél jóval általánosabb platform a szereplők számára az is, hogy: „Értelme? Értelme semminek nincs. De hogy hiábavaló? Ami van, az nem hiába van. Fel kell tennünk, ugye?” (B 70)

Ez alatt a sokszor szavakba nem is öntött, de azért mégis tudott-érezett platform alatt azonban van még valami más is: az allúvium. „Medve platformnak hívta a talajt, amin élsz: a lelked mélyén eddig lerakódott sokféle hordalékot. Azt a legalsó szintjét pedig, amit a tekinteteddel még elérhetsz, allúviumnak nevezte. Kellott egy megkülönböztető név ide, mert ez volt a legfontosabb, a végső, a többinél szilárdabb szint – (bár valamennyi réteg hordalékföldből állt).” (B 340)

Hogy megérthessük a kettő közötti különbséget, idézzük fel Bébé esetét. A festő Márta halála után megpróbálta tudomásul venni, hogy felesége kiszállt az ingyen moziból (B 340). Aztán egyszerre csak az allúvium felszínre tört és megsemmisítette ezt a platformot: „Amíg átmentem a hallon, a két-három másodperces futó bepillantással először éreztem szívem fenekén a régi nyugalmat. Halványan persze, de gyorsan megragadtam, leírni ide jól-rosszul, akár-hogy, mert ez sebesen elszáll. Először nem éreztem Márta halálát végleges dolognak. Előbb a vécére mentem. A hólyaghurutom miatt megint gyakran kellett vizelnem. A kamrából cigarettát hoztam magamnak. Rémllett, hogy itt valami nem vág egybe. Ha Márta nincs már meg, én pedig jövök-megyek a lakásban és hiánytalanul megvagyok: ebből az egyik nem lehet igaz. Vagy én vagyok csalóka látszat, vagy Márta halála volt pusztán hiedelem. – Ha kettőnket egységként nézzünk⁷, például egy összetartozó emberpárnak, futó periférikus pillantással éjfél után, csak közösen hiányozhatunk az ábrából, vagy közösen lehetünk csak meg benne. ((Köteles vagy magad választani, mert eldönthetetlen, hogy a két lehetséges eset közül melyik forog fenn, Bébé. A te megléted éppúgy lehet képzelgés, téveszme, félrevezető látszat, ahogy Márta nemléte, véglegesnek képzelt hiánya. A halál utáni létezésünkről még annyit sem tudunk, mint a halál előttiéről. Semmit. Ilyenkor, a két eldönthetetlen eset közül az áttekinthetőbbet helyes választani, Bébé. Mind a ketten megvagytok.))” (B 339) És az idézetek értelmezése Bébé szájából: „Márta kiszállt az ingyen moziból. Te, Bébé, ott maradván, kisebb, kipróbált kompromisszummal, azon a talajon festheted volna tovább a képeidet. Márta hiányát azonban az allúvium nem tűrte. Megszüntette. Festhetsz tovább Bébé, a kisebb engedmény nélkül, nyugalommal a katasztrófában, Márta megvan.” (B 340)

Úgy vélem, az idézetek önmagukért beszélnek: platform és allúvium ahhoz hasonlóan viszonyulnak egymáshoz, mint azok az emlékek, melyekről tudomásunk van, és azok a negatívok, melyek létezéséről hirtelen előbukkanásukig sejtelmünk sem volt: mindkét esetben a tudattalan a domináns. Amikor váratlanul előtűnik, egy csapásra megsemmisíti a neki ellentmondó tudatos emlékeket, illetve platformot.

Az elmondottakat most már csupán egyetlen megjegyzéssel kell kiegészítenünk, hogy kikerekedjék Ottlik Énről alkotott koncepciója. A nyelv és a világ ingoványos voltáról mondtak cseppet sem függetlenek az Ént körülvevő ingoványtól. Hogyan is volnának, hiszen a nyelv és a világ sem függetlenek tőle! A nyelv ebben az összefüggésben nem más, mint az a forma, melybe érzéseit ki-ki belehelyezi. (Emellett, természetesen, lehet a kommunikáció legfontosabb médiuma is, vagy a közös világunk konstitúció-

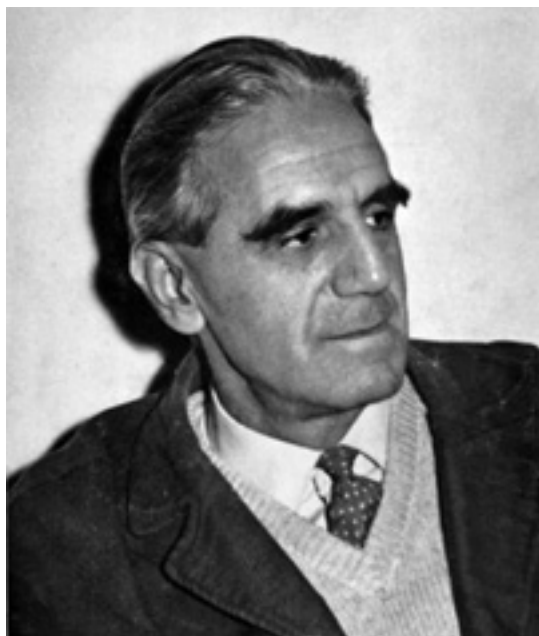
jának kiindulópontja, de ebbéli funkciói számunkra most érdektelenek.) A világ pedig az, ami az *Én számára* megjelenik, és ami őt körülöleli. Teljes egészében rá vonatkoztatott, és róla leválaszthatatlan, hiszen sehogy máshogy nem hozzáférhető, számára meg nem jelenő, csakis azokon az érzéseken keresztül, melyek kizárólag az övéi.

S akkor most próbáljuk meg sorra venni és egy kicsit alaposabban áttekinteni a bennünket körülölelő ingoványokat.

(1) A Sehonnáról (ahonnan jöttünk) írtakat megfontolva megállapíthatjuk, hogy mégsem volt teljesen alaptalan Ottlikot egzisztencializmussal vádolni.⁸ Az idézet teljesen egybevág Sartre egzisztencialista manifesztumának alaptételével: az egzisztencia megelőzi az esszenciát.⁹ Vagyis, semmiként jövünk a világra, és általa leszünk valakivé, hogy átélte érzéseinkből (Ottlikhoz hasonlóan, tág értelemben véve a szót) megteremtjük magunkat. Ez a szabadság egyszerre lehetőség és szorongás forrása. Lehetőség, ha megragadjuk, de szorongattató, ha nem tudunk mit kezdeni vele. Mert ha nem választunk, akkor a mások (a véletlen vagy a körülöttünk élő emberek) választanak helyettünk:¹⁰ ők mondják meg, ki voltál.

(2) „A világ hülye valószínűtlenségé”-ről (I 6) mondtakhoz csupán azt tenném, hozzá, hogy ez Ottlik számára nem csupán egy ismeretelméleti probléma, hanem súlyos egzisztenciális kérdés is. Mert a belátás igazságára – megeshet – olyan brutális sorscsapások figyelmeztetnek bennünket, melyekről azt gondol-

tuk, hogy lehetetlenek. „(Az életed próba-élet, kísérleti jellegű. Mindvégig. A világ, a tér, idő, anyag, erő és a hozzád hasonlóknak feltételezett többi ember, elgondolás. Kipróbálható gondolat, a fejedben. Megismételt kísérletezéssel ezt az elképzelésedet a világ berendezéséről valószínűsíteni tudod. Bizonyítani nem lehet, még ha ítéletnapjáig próbálghatod és mindvégig beválnak a feltevéseid róla, akkor sem: az eljárás természeténél fogva. Nem vagytok egy helyen. Te biztosan vagy, a világ ennyire biztosan nincs. Hát csinálnál tovább, Bébé, de ne felejtsd el, hogy csak látogató vagy itt, néző. Ám ahhoz, hogy bármit csinálj, építs, teremts itt, hogy élj, ezt el kell felejtened. És ha elfelejtetted, ha nem őrzöd meg a kezdetedet, a kívülállásodat, utolér majd mindenféle istencsapása. Jöhet olyan óra, jöhet olyan év, sok év, hogy az emlékkönyv számára neked se jut eszedbe hamarjában más kívánságod, mint hogy vesszen ki a világ, s e földi nép a legvégső fajjig.)” (B 20sk. Vö. B 35) Ezt a leckét Otlík alighanem már tizenegy éves korában megtanulta, amikor elhurcolták gályarabnak. (B 35)

(3) Amikor a nyelv ingoványa elnyeli az érzéseket, akkor ezzel együtt, persze, bennünket magunkat is fölemészt. Hannah Arendt Eichmann személyiségén töprengve látta be, hogy a nyelvi klisék a gondolatlatlanság legfőbb forrásai, s hogy aki nem tesz mást, mint ezekből válogat a mindenkori helyzetnek megfelelően, soha nem lesz több, mint Das Man (Heidegger magyar fordítóinak frappáns megoldásában: akárki).¹¹ A Das Mannak pedig sem személyisége, sem erkölce nincsen, nem is lehet. Mindig azt mondja és teszi, amit *akárki* más. Ha Hitlertől kapja a szótárát, akkor azt, ha Adenauertől, akkor meg amaz.¹²

Tehát, a nyelv ingoványa sem csupán egy ismeretelméleti probléma. Nem csak az a baj, hogy az érzése-

ket alig-alig lehetséges a nyelvbe áttemelve megőrizni. Ennél sokkal nagyobb veszélyt jelent, hogy a nyelv általánosításai elnyelik az individualitásunkat. A fiatalkori novellákban szereplő – egyszer már szóba került – író, Szebek Miklós pontosan érti ezt: „Hohó! Tehát a lelkedet akarod adni? Köszönöm. Kell a fenének. Ne fáradj vele, hogy vacak, művelt érzelmeidet ismertesd. Ismerem, unom. Tucatáru. Még ha sokkal ravaszabbul is fogalmaznád a mondataidat, s nem ilyen szelvgőn és dagályosan, akkor se kellene, irodalommal el vagyok látva, egyetlenem, ezt bízd csak rám, érted, a költészetben és a ravasz szavakban én nagyotkés vagyok. Nem kell a lelked, mert kegyetlenül unom, és egyébként is, mindez hímnemű és tucatáru. [...] Még csak nem is a lelked ez... Miféle lélek lenne ilyen unalmasan ismerős, ennyire fogalmazás csak, gondolatokból és érzésekből megszerkesztett magatartás, művi és véges alkotmány?” – gondolja az író, miközben Hanna éppen kitarulkozna neki (H 112sk). És éppen így letorkollja a barátját is, amikor az érzéseit kívánja ecsetelni: „Ej! Az nem érdekel, hogy mit éreztél! – Az író ingerült lett, de nyomban megtoldotta, szelídebben: – Azt tudom úgyis. Marhaságokat éreztél Zoli.” (Hű 142) Ehelyett inkább az események részletes leírására figyelne, arra, amiből – talán – kikerekedhet a konkrét: „Melyik szobában voltatok? – Szebek Miklóst érdekelni kezdte a történet. – Ki állt, és ki ült? Mondd el pontosan.” (Uo.)

(4) Az Én mélyén elterülő ingovány jobb megértése végett először szeretném röviden áttekinteni Descartes idevágó elgondolásait. (Úgy vélem, ezeket különösebb nehézség nélkül felhasználhatjuk majd később, mert Otlík bemutatott koncepciója nagyjából-egészében kartézianus. Pontosabban: az író nézetei igen közel állnak ahhoz a fenomenológiai hagyományhoz, melynek szemüvegén keresztül Descartes-ot olvasom. S ha már ez szóba jött, hadd jegyezzem meg azt is, hogy minden általam megemlített filozófus kapcsolódik valahogyan a fenomenológiához.)

A francia filozófus olyan bizonyosságokat keresett, melyekben még a szkeptikusok legtúlzóbb érvei segítségével sem kételkedhetünk.¹³ És talált is ilyeneket. Lehet, hogy mindaz, amit tapasztalok, illúzió. Lehet, hogy csupán álmodok, miközben azt hiszem, hogy ébren vagyok. Lehet, hogy – akár azért, mert Isten tudatosan megtéveszt engem, vagy egyszerűen csak azért, mert tökéletlen vagyok – mindannyiszor tévedek, amikor valami tökéletesen evidensnek tűnik a számomra. De az bizonyos, hogy *most* éppen ezt és *ezt gondolom*, és nem mást.¹⁴ (Descartes-nál a „gondolkodás” – hasonlóan Otlík „érzés”-éhez – mindennemű mentális tevékenység [érzékelés, vágyakozás, akarat, a szó szűkebb értelmében vett gondolkodás] gyűjtőfogalma.)¹⁵ S az is bizonyos, hogy mindeközben létezik a gondolkodás aktusa is, amely a figyelmem fókuszá-

ban álló mentális tárgyat megragadja. Ezt az aktust (pontosabban ezen aktusok fogantatásunktól a halálunkig terjedő megszakítatlan sorozatát¹⁶) tekinti a filozófus Énnek.

Az „ego sum” tehát azért bizonyos, mert azonos a „cogito”-val. Vagy ugyanezt a régi metafizika nyelvén megfogalmazva: az Én a testtől tökéletesen különböző szubsztancia. Míg a testek létezését fő attribútumuk, a kiterjedés adja és tartja fenn, addig az Én létezését egy másik fő attribútum, a gondolkodás adja és tartja fenn.¹⁷ Téves tehát az Ént úgy felfogni, hogy először van, aztán pedig gondolkodik. Nem. Az én *azáltal* van, hogy gondolkodik. (Rossz, de azért talán mégis megvilágító analógiával magyarázva: úgy, mint a szél, amely *azáltal* van, hogy fúj. Amikor nem fúj, akkor pedig nincsen.)

Hogy a felfedezett bizonyosságok csakis jelen időben létezhetnek, s visszagondolva rájuk már hasonlóképpen kétellyel illethetők, mint bármely más meggyőződésünk (mint például a külvilág létébe vetett hitünk vagy akármelyik evidensnek tűnő hétköznapi tapasztalatunk), Descartes-ot különösebben nem izgatta. Elsősorban azért nem, mert az egyszer már megszerzett bizonyosságokat – még ha múlt idejűvé válva valamiért ismét körülengte is őket a kétely – ismét birtokba vehetőknak tartotta. Megeshet, hogy egyszer – vagy akár többször – ugyan már beláttuk önnön létezésünk evidens voltát (a fönti gondolatmenet által), de mégis elfelejtjük és újra valamilyen finom anyagnak képzeljük magukat, ami alkalomadtán gondolkodik.¹⁸ Vagy, hogy megértjük az ontológiai istenérv nyilvánvalóságát, de aztán ez később mégis elhalványul bennünk.¹⁹ Nagy baj azonban ilyenkor sincs: csak újra fel kell idéznünk a gondolatmenetet, s az elhalványult bizonyosság ismét teljes fényében fog ragyogni.

Amikor pedig egy olyan következtetést kívánunk végigvezetni, melyben a korábban már belátott evidenciáinkat használjuk föl, segítségünkre van az emlékezetünk. Ha például egymás után végzünk olyan összeadásokat, melyekben mindig az előző művelet összegéhez adunk hozzá egy újabb számot, akkor az a meggyőződéssel végezzük az éppen esedékes műveletet, hogy az előző összeadásaink helyesek voltak. Ilyenkor a korábbi műveletek eredményének evidens volta már nem közvetlenül átélte, de megvan annak az emléke: fel tudom idézni, hogy figyelmesen végeztem el a korábbi műveleteket is, és az eredmény evidensként mutatkozott; nem lehetett sem több, sem kevesebb. S ez éppen elegendő.²⁰

Csakhogy nem minden evidenciánk idézhető fel ismételten! Egy geometriai belátásomat újból megerősíthetem azáltal, hogy ismét végigmegyek a bizonyításon. (Nem emlékszem már, hogyan kell bizonyítani, hogy a háromszög belső szögeinek összege 180°, de fellapozhatok egy megfelelő könyvet, vagy

akár én magam is levezethetem újból a tételt.) Ilyenkor, mondhatni, visszamegyek az időben, és ugyanazt élem át újra, mert a körülmények (hogy a szobámban ülök-e vagy az iskolapadban, hogy egyedül vagyok-e vagy másokkal) indifferensek. Arról azonban nem tudok ismételten meggyőződni, hogy egy régi beszélgetés során azt mondtam-e valóban, amire emlékszem, vagy hogy valóban éreztem-e valaha ezt vagy azt az érzést (és nem csak utólag konstruáltam-e és vetítettem-e vissza).

Úgy vélem, senki nem fogja vitatni, hogy a logikai-matematikai bizonyosságaink (Descartes szinte kizárólag csak ezekből meríti a példáit²¹) inkább kivételek, mintsem paradigmák. Mert rajtuk kívül alig van olyan evidenciánk, ami megismételhető. Egy tájat nem fogunk többé ugyanúgy látni, mint ahogyan egyszer már láttuk, egy regény újraolvasva nem fogja nekünk ugyanazt mondani, amit először, egy megismételni kívánt szerelmi légyottól nem kaphatjuk ugyanazt, mint a korábitól stb. Ha egyébben nem, legalább abban különbözni fognak az eredetitől, hogy ismétlésnek szántuk őket.²²

S ami megismételhetetlen, az – a jelenlétét nyújtó pillanat tovatűntével, s az idő előrehaladásával egyre inkább – ki van téve a kételynek. Kívülről – érvekkel, történetekkel, egybevágó emlékekkel stb. – pedig egyáltalán nem tehető újra evidenciává, ha már megszűnt annak lenni. Mert az evidenciák önmagukban állnak, és leglényegükhöz tartozik, hogy bizonyíthatatlanok. Hiszen ha bizonyíthatók és bizonyítandók lennének, akkor nem ők volnának az evidenciák, hanem azok a végső (bizonyítás nélkül elfogadott) alapok, melybe a bizonyítékaik beletorkollnak. Ezt Ottlik éppen úgy tudta, mint Wittgenstein.²³ Íme: „Ők humoros számítások nélkül is biztosra vették, hogy Julcsi nem csupán megsajnálta, hanem őszintén szeret engem. Én, sajnos, nem voltam ennyire biztos benne. (Sajnos – mert bizonyosságot efelől csak egy módon szerezhetesz: *ha elhiszed...*” (B 260 – Kiemelés: S. I.)

Világosan kell látnunk, hogy mit is jelent ez! Nem kevesebbet, mint hogy a (descartes-i értelemben vett) gondolatokat vagy az (Ottlik által) érzésnek nevezett mentális tárgyakat a rájuk gondoltság vagy az érzésként való átéltség („szakszerűbben”: a *cogitatio* azon pillanata, melyben *cogitatum*ként állnak előttünk) teremti; a beléjük vetett meggyőződés teszi bizonyossá, majd őrzí meg, amikor már nem közvetlenül jelenvaló; és a meggyőződés elporladása (s annak folyamata: a kételkedés) semmisíti meg. A „meggyőződés” és a „kétely” ebben az összefüggésben tehát – ismét csak – nem ismeretelméleti, hanem ontológiai fogalmak.

Talán jobban megérthetjük ezt a jelenséget, ha újra segítségül hívjuk Hannah Arendtet, aki a jakobinusok hisztérikus gyanakvásának magyarázatát keresve vetette papírra az alábbiakat: „Az emberi szív [...]

olyan sötét hely, ahová szem nem láthat be, s ráadásul a szív tulajdonságainak sötétségre és a nyilvánosság fényétől való védettségre van szükségük, hogy kialakulhassanak és azok maradhassanak, aminek lenniük kell: legbensőbb indítékok, melyek nem arra valók, hogy a nyilvánosság előtt feltárják őket. Bármilyen mélyen átérezzenek is egy indítékot, ha közzéteszik és nyilvános szemlére bocsátják, nem a megértést ösztönzi, hanem gyanakvást kelt; ha ráhull a nyilvánosság fénye, megjelenik, sőt ragyog is, de ellentétben a szavakkal és a tettekkel, amelyeknek már a léte is a megjelenésen múlik, a szavak és a tettek mögött húzódó indítékok lényege megsemmisül a megjelenés révén; ha az indítékok megjelennek, »puszta látszatokká« válnak, melyek mögött megint más, végső indítékok bújhatnak meg, például a képmutatás és a megtévesztés vágya.²⁴

Ha megkérdem – még a példa kedvéért is alig-alig merem megtenni –, hogy Teréz anya valóban azért segítette-e egész életén keresztül az indiai nyomorultakat, mert könnyíteni kívánt az életükön, s nem azért-e, mert szentté akarta magát avatni, akkor elültetek egy kételyt. Se ez a kétely többé nem lesz eloszlatható. Hiába esküszik meg rá ország-világ előtt valamennyi ismerőse, hogy soha életében egyetlen tette, szava, gesztusa sem támasztotta alá ezt a vádat, megdönthetetlen bizonyítékot nem szerezhettek.

De itt a kétely még nem ontológiai, hiszen az indítók létét adó és érte szavatoló bizonyosság nem a kétkedőé, ő csak kívülről igyekszik azt elbizonytalanítani. S ha a meggyőződés birtoklója tántoríthatatlan, akkor nem fogja elérni a célját; még akkor sem, ha a célba vetten kívül mindenki mást sikerül is meggyőznie. Jób, például, rendíthetetlenül kitarzott amellett, hogy büntelen, hiába rágta a fülét minden barátja.

Más a helyzet, ha saját magamban kezdek el kételkedni. Vannak persze bizonyos „kritériumok”... Tudjuk, hogyan viselkedik, aki tisztességes, aki szeret stb. Ezek a „kritériumok” azonban soha nem szolgálhatnak bizonyítékul, mert nem tudható, miből fakadnak, s mit is bizonyítanak valójában.

Legjobb lesz, ha Ottliktól kölcsönözzük a példákat. (A *Buda* bőséges tárháza ezeknek, különösen a „[»Szereket«]” és a „[»Szövettani vizsgálat«]” című fejezetek.) Azért ápolom-e társamat haláláig, mert szeretem, mert kötelességemnek tartom, vagy, mert gyáva vagyok nem tenni? „A betegségével végül éveig teljesen rám fog nehezedni; láttuk a máskülönben részvétlen, önző svihák ügyvéd barátunkat végigcsinálni ugyanezt, hősiesen kitarva az asszony haláláig; már számot vettem magammal, hogy nekem se hősiességgem ehhez nemigen lesz, se bátorságom cserbenhagyni Mártát...” (B 343)

„Bébé nagyon kedves” – jegyzi fel Márta (B 342). Csak tudta... A festő viszont így spekulál: „Ha a magától értetődő, normális kedvességem iránta oly rit-

ka, rendkívüli dolog, hogy érdemes feljegyeznie: nem sok kedvességet kaphatott tőlem életében.” (B 343)

A pár azzal a meggyőződéssel vágott neki a közös életüknek, hogy nem szeretik egymást, hiszen ki-ki csak a saját mulatságával hajlandó törődni igazán (B 214sk, 225). Csak tudták... S Szántó Piroska visszaemlékezése szerint egy másik pár, Ottlik Géza és Debreczeni Gyöngyi így is éltek. „Gyöngyi (a felesége) meg ő úgy veszekednek, mint a cigányok, a legdurvább sértéseket vágják egymás fejébe, egymás anyját kölcsönösen piszkolják, képesek ordítani, ha egyikük vastagabb szeletet vág a kenyérből...”²⁵ S mit bizonyít ez? Talán épp az ellenkezőjét annak amit Márta és Bébé sokáig gondolt: „Mártával élhettünk illúzió nélkül, utálattal, gyűlölettel, mert az utálaton és gyűlöleten kívül nagyon szerettük is egymást.” (B 270)

Mi hát az igazság? Az, amiről éppen most meg vagyok győződve. De tudnom kell, hogy hihetem majd másképpen is, és akkor visszamenőleg meg fogom semmisíteni a korábbi bizonyosságomat, és ezzel együtt magát az érzést is. Azt fogom majd mondani, hogy akkor tévedtem. (Csak egyetlen menekvés van ebből a csapdából: ha képes vagyok elfogadni Énem inkoherensnek. De ez már egy másik történet.²⁶)

S az elmondottak nem csupán a cselekedeteink indítóokaira érvényesek, hanem általában a gondolkodás valamennyi tárgyára. (A különböző fajtákra különböző mértékben, de ennek boncolgatásától, tekintettel a kérdés bonyolultságára és ebből fakadó hosszadalmasságára, eltekintek.)

Láthattuk, Descartes bemutatott elgondolása világosan konceptualizálta ezt a jelenséget. Evidenciáink a gondolkodás tárgyaiként, a gondolkodás intenciójában léteznek. Ha többé nem gondolunk rájuk, vagy ha többé nem erősíti meg létezésüket az a hit, hogy tényleg olyanként vannak, ahogyan azt eddig véltük, akkor többé már nem úgy léteznek, ahogyan korábban, vagy akár a szó legszorosabb értelmében semmi vé, egykor igaznak hitt tévedéssé is válhatnak – vonhatjuk le a következtetést.

(A mondottak miatt senkinek nem tanácsolnám minden megszorítás nélkül, hogy ismerje meg önmagát. Inkább azt javasolnám, hogy hagyja csak békében a meggyőződéseit, és csak akkor kezdje el piszkálgatni azokat, ha valami – szűnni nem akaró mentális problémái vagy evidenciáinak más okból való elhalványulása – erre kényszeríti. Mert rombolni ezen a területen is igen könnyű, az építkezéshez viszont olykor a legnagyobb erőfeszítés sem elegendő.)

Descartes tudomásom szerint sehol sem vizsgálja meg, hogy a gondolkodás tárgyai mennyiben részei vagy tartalmai annak az Énnak, aki – láttuk – semmi egyéb, mint gondolkodás, és nem üres tárgynélküli gondolkodás, hanem mindig valamire irányuló. Ottlik álláspontja viszont egyértelmű e kérdést illetően:

az Én nem más, mint gondolatai (emlékei, hangulatai, vágyai, reményei) összessége. („Ezze van az embernek. Ezze van, más ilyen valódija nincs.” – B 75) Ebből pedig újabb kínzó következtetés adódik: ha felüti fejét a kétely, akkor nem csupán az emlékek, meggyőződések stb. lesznek kérdéssé, rosszabb esetben semmisülnek meg, hanem maga az Én! Pontosabban, a jelen időben továbbfolyó gondolkodás továbbra is fenn fogja ugyan tartani az Én létét, de a korábban benne lévő, a kétely által megsemmisülő tartalom, és rá épülő személyiség nélkül.

Lássunk az elmondottakra két példát! (S ezek egyzersmind azt is bizonyítják majd, hogy az „ingovány” nem csak a *Budának*, hanem Otlík életművének is kulcsmetaforája.)

Az *Iskola* egyik lehetséges summázata a következő: Szeredynek volt egy egész életét meghatározó gyerekkori emléke: annak bizonyossága, hogy „igenis létezik ez a vadállatias gyöngédség, s a zabolátlan önzés összefér a teljes odaadással, vannak pancsolatlan emberi kapcsolatok” (I 49). (Röviden: hogy létezik az, amit mindközönségesen úgy hívunk, hogy szerelem. Emlékszünk: Dani ezt tízévesen tapasztalta meg egy Barika nevű kislánnyal.) Aztán ez a meggyőződés a háttér menti iskolában és a mértéktartással, óvatossággal, bölcsességgel félig már végigélt élet esztendői alatt veszendőbe ment, elhalványult. Bébé (akit éppen hasonló kérdések gyötörnek, mint a barátját²⁷), azért bogarássza végig Medve kéziratát és meséli el a saját történetét, hogy a megingott bizonyosságot visszanyerhesék (vagy ha ez nem lehetséges, végleg leszámolhasanak vele). S végül aztán kiderül, hogy Szeredynek tényleg igaza volt: az evidencia ismét helyreáll.

A *Budában* pedig egy öregember készít életmérleget, és közben ismételtén átéli, hogy hiába voltak egykor némely negatívjai vagy allúviumának váratlan híradásai sziklaszilárd bizonyosságok (olyanok, melyeket még a szkeptikusok legtúlzóbb érvei sem...), és hiába birtokol ebben a pillanatban is efféléket, mégis minden összeomolhat bármelyik pillanatban, akár minden előzmény nélkül is.

És egyszer össze is omlik: „A rádióból a sporthírek után zene szól. Nem kell – de megiszod előbb a kávédat. Ekkor, átmenet nélkül, ez történik: Esik szét. Színes foszlányok, tarka cafrangok. Megy szét, az egész szövedék. A műved? Az életed? Fejtsd meg, Bébé, mi a fene ez? Reggelinél már jól elgondoltad Mártát és Szeredyt, s most egyszerre nem volt biztos, hogy voltak. Nem az, hogy így volt-e, ahogy emlékszel: így volt, ez biztos és rendben van. De hogy voltak-e igazán, ez nem lett egészen biztos. Meglazult. Megindult szét-esni. Az embernek ez nagyon rossz. Mindenre híven, megbízhatóan emlékszel; a kézzelfogható holmijukból megvan egy és más, amit eltettél emlékebe – Szeredy borsalino kalapja, törött napszemüvege, Márta sétatöbija, füstszűrő szipkája, karóráját Julcsi hordja. Bizonyítékok. Kézzelfoghatóan léteztek ők is. Most pedig, lehet, hogy igazán sem voltak. Rossz. Rossz az embernek, és mint Szebek Miklóst, téged is az a gondolat kísért, hogy életed legalján ingovány van. Pedig mennyi konkrét tartalom volt benne. Iskolák, futópályák, lakások házszámmal, 15/b, s például Júlia, anyád, Márta, empirikus tények mind a hárman. Kalapban és hajadonfött is, az egyedüli biztos valóság. Most szétesik, kétségessé válik. Talán másként volt mégis. Talán más volt az egész... Nem volt más. Ez volt. Csak most ké-

tessé lett. (Halványul, foszlik, mint köd a láp fölött, mint délibáb, mocsárgőz, ingovány, üres pára, lidércfény. Az történt, hogy mellen ragad... Nem. Nem ragad mellen. »Láp?« »Lidérc?« Hagyd ezt. Nincs költőiség. Tény, ennyi:) Valami nem biztos.” (B 267sk)

S most akár be is fejezhetném. Vagy megtoldhatnám még az elmondottakat az író egyik cetlire írt feljegyzésével: „...soha a vélt, feltevéses földi létben bizonyosság nem lehet”,²⁸ és elmélkedhetnék arról, hogy az afféle – manapság közkeletű és népszerű – szentenciák, mint hogy „A test, a szív, a lélek, – vagy materialisztikusabb kivitelben –, a kémia nem hazudik”, csupán átmeneti megnyugvásunkat szolgáló élethazugságok. De nem teszem, mert a minap is, egy nyilvános előadás után, megróttak pesszimizmusom miatt, s még inkább azért nem, mert Ottlik nagyregényeinek utolsó lapjain mégiscsak megjelenik a boldogság, s ez akkor sem tolható félre, ha már tudjuk, hogy semmi sem végeleges.

Inkább idézek még – vörös farkok gyanánt? – valamit a *Budából*: „Gázoljon át az ember sáron, pos-

ványon, ingoványon, soha fel ne adja.” (B 256) Ez is egy meggyőződés – Lexié, Bébée, Medvéé. S ha lehetett az övék, akkor lehet másé is, bárkié. Csak ne kérdezzük meg, hogy „Miért ne?”! Mert ha rákérdezzünk azonnal oszlan, foszladozni kezd, mint a mocsárgőz a láp fölött.

– „Miért ne?”

– „Csak.”²⁹

OTTLIK GÉZA RÖVIDÍTVE HIVATKOZOTT MŰVEI

B = *Buda*. Magvető, Bp., 2005.

H = *Hamisjátékosok*. In: *Minden megvan*. Magvető, Bp., 2005.

Hű = *Hűség*. In: *Minden megvan*. Magvető, Bp., 2005.

I = *Iskola a határon*. Magvető, Bp., 2005.

P = *Próza*. Magvető, Bp., 1980.

Sümei István (1966): filozófus, irodalmár. A Kalligramnál megjelenő *Vajda Mihály válogatott művei* sorozat szerkesztője.

JEGYZETEK

- 1 Előadásként elhangzott a Petőfi Irodalmi Múzeum 2012. szeptember 13–14-én rendezett, *Próza az, amit kinyomtatnak* című konferenciáján.
- 2 A szóban forgó könyvek: Jakus Ildikó – Hévízi Ottó: *Ottlik-veduta*. Kalligram, Pozsony, 2004. Sümei István: *A boldogság íze*. Jelenkor, Pécs, 2006.
- 3 *Az epoché művészete és a művészet mint epoché*. In: *Alanyi filozófia*. SUP, Szombathely, 2011.
- 4 *A boldogság íze* 1.2. és 3.2–3.3. fejezetében és a *Képirás* (in: *Alanyi filozófia*) című esszémben.
- 5 Témánkra koncentráva egy kicsit leegyszerűsítettem az író álláspontját. Részletesebben ld. *A regényről* című előadást (P) és a hozzá kapcsolódó okoskodásaimat az imént idézett helyeken.
- 6 Vö. Sümei: *A boldogság íze* 3.1.
- 7 Sic! Gondolom, nyomdahiba. Helyesen: „nézzük”.
- 8 Vö. Köpeczi Béla: *Egzisztencialista jelenségek a mai magyar irodalomban*. Élet és irodalom, 1961/18.
- 9 Jean-Paul Sartre: *Exisztencializmus*. Ford. Csatlós János. Hatágú Síp Alapítvány, 1991. (Reprint, eredeti kiadás: Studio, Bp., é. n.) 34.
- 10 Az utolsó mondat inkább már Heller Ágnes (és persze Kierkegaard). – Vö. Heller: *Morálfilozófia*. Ford. Berényi Gábor. Cserépfalvi, Bp., 1996. 20sk.
- 11 Vö. Hannah Arendt: *Eichmann Jeruzsálemben*. Ford. Mesés Péter. Osiris, Bp., 2000. 315sk. Vö. Uő.: *The Life of the Mind—One: Thinking*. I/8. Harcourt Brace Jovanovich, New York – London, 1971. Martin Heidegger: *Lét és idő*. 27. S. Ford. Vajda Mihály – Angyalosi Gergely – Bacsó Béla – Kardos András – Orosz István. Gondolat, Bp., 1989. – A rend kedvéért meg kell jegyezni, hogy Arendt, tudomásom szerint, sehol sem köti össze a „gondolatlanság”-ot az „akárki”-vel. A két fogalom közötti kapcsolat azonban nyilvánvaló, a Heideggerre való hivatkozás hiánya pedig könnyen magyarázható azzal a ténnyel, hogy Arendt – bár legfontosabb gondolatai igen szorosan kapcsolódnak mestere filozófiájához – szinte soha nem hivatkozik rá. (Vélemelmezhetően a vele szembeni, jórészt személyes, de mindenesetre filozófián kívüli okokból származó, ambivalens érzései miatt.)
- 12 *The Life of the Mind—One: Thinking*. 177sk. Vö. *A totalitarizmus gyökerei*. Ford. Braun Róbert – Seres Iván – Erős Ferenc – Berényi Gábor. Európa, Bp., 1992. 445.
- 13 René Descartes: *Értekezés a módszerről*. Ford. Szemere Samu, átdolgozta: Boros Gábor. Ikon, Bp., 1992. 43.
- 14 Descartes: *Elmélkedések az első filozófiáról*. Ford. Boros Gábor. Atlantisz, Bp., 1994. 45. – A szerző számos más helyen is elmondja ugyanezt, de talán itt a legvilágosabb, hogy erre gondol.
- 15 Vö. *I. m.* 38.
- 16 Vö. Descartes: *A szerző válaszai az ellenvetések ötödik sorozatára*. In: *Elmélkedések*. 196.
- 17 Descartes: *A filozófia alapelvei*. Első rész, 52sk S. Ford. Dékány András. Osiris, Bp., 1996.
- 18 Vö. Descartes: *Objectiones et Responsiones*. In: *Oeuvres de Descartes* publiées Ch. Adam et P. Tannery. I–XI. Librairie philosophique J. Vrin, Paris, 1897–1913. VII. kötet (1904). 131sk.
- 19 *Elmélkedések*. 86.
- 20 Vö. Descartes: *Szabályok az értelem vezetésére*. XI. szabály. In: *Válogatott filozófiai művei*. Ford. Szemere Samu. Akadémiai, Bp., 1980. 127.
- 21 Vö. *Elmélkedések*. 80skk.
- 22 Vö. Sören Kierkegaard: *Az ismétlés*. Ford. Gyenge Zoltán. Ictus, Bp., 1993. Különösen: 27skk.
- 23 Vö. Ludwig Wittgenstein: *A bizonyosságról*. Ford. Neumer Katalin. Európa, Bp., 1989. – Ld. különösen: 94, 110, 115, 504. S.
- 24 Arendt: *A forradalom*. Ford. Pap Mária. Európa, Bp., 1991. 124.
- 25 Szántó Piroska: *A búvós vadász*. In: *Akt*. Európa, Bp., 1994. 257.
- 26 *A Talpalatnyi remény* című könyvemben, Vajda Mihályt elemezve és az ő belátásaira messzemenően támaszkodva, hosszabban esik erről szó. – Kézirat.
- 27 Vö. Jakus–Hévízi: *I. m.* 34skk, 88skk. Sümei: *A boldogság íze*. 122skk.
- 28 Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, 428. fond, 37. doboz, 3. dosszié.
- 29 Ezért a „csak”-ért Vajda Mihálynak tartozom köszönettel. – Vö. *Szökratészi huzatban*. Kalligram, Pozsony, 2009. 95.